

Kapitola první Vznik teorií světových systémů

Teorie² světového systému³ představují asi nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalizmu, který proběhl ve 20. století. Jejimi hlavními představiteli jsou Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank a Christopher Chase-Dunn. Tito autoři publikují od sedmdesátých let články a studie z oborů sociálních a hospodářských dějin novověku, otázek rozvoje zemí třetího světa, fungování světové ekonomiky a globální nerovnosti. Samotný Wallerstein se k problematice dějin a fungování kapitalizmu dostal v 60. letech, když se zabýval otázkami možností rozvoje afrických států.

Immanuel Maurice Wallerstein se narodil v 28. září 1930 New Yorku. Jeho rodiče (otec byl lékařem) přišli do USA ve dvacátých letech z Berlína. Wallersteinovi předkové byli židovského původu. Jméno rodiny pochází ze stejnojmenné vsi, ležící ve Švábsku v západním Bavorsku. Odtud Wallersteinovi předkové odešli po antisemitských pogromech v 16. století do středovýchodní Evropy. Během 19. století se rodina přestěhovala z Haliče a Uher nejprve do Prahy a poté do Německa (Boris 2005: 168). Wallerstein vystudoval Columbia University v New Yorku. Jeho učitelé byli R. K. Merton, P. F. Lazarsfeld, S. M. Lipset, D. Bell a J. Galtung. Ve svém studiu se Wallerstein specializoval na Afriku a na toto téma také obhájil svou disertaci pod názvem *The Role of Voluntary Associations in the Nationalist Movements in Ghana and Ivory Coast*. Od roku 1958 do 1971 vyučoval na Department of Sociology Columbia University. Kvůli sporům během studentských nepokojů, s nimiž sympatizoval,

2 Samotný Wallerstein by se označení *teorie* bránil, sám hovoří výlučně o přístupu (approach) nebo světosystémovém pohledu (world-system perspective). Pojem *teorie* mu zní příliš autoritativně a rigidně.

3 Do češtiny bývá pojem *World-system* překládán také pojmem *světosystém* (v českém překladu knih *Úpadek americké moci, Utopistika a Evropský universalismus*). Tento překlad se snaží reflektovat skutečnost, že Wallerstein používá důsledně pomlčku mezi oběma slovy zdůrazňující nedělitelnost obou kategorií a tento pojem pro něj neznámá ani tak „systém existující ve světě“ jako spíše „systém vytvářející to, co nazýváme svět“. Podobně bývá Wallersteinův pojem *World-economy* překládán jako *světoekonomika*. Přesto jsem se rozhodl držet se dvouslovného překladu, neboť se domnívám, že zmíněné novotvary nezní v češtině nejlépe. Jako adjektivum používám nicméně pojem „světosystémový“ (blíže viz poznámka č. 12).

odešel na McGill University v kanadském Montrealu. V letech 1973 a 1974 byl prezidentem African Studies Association. V roce 1976 se vrátil do New Yorku na State University of New York in Binghamton. Zde se také dočkal celosvětové proslulosti jako ředitel jím založeného Fernand Braudel-Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations. V letech 1993–1995 byl předsedou Gulbenkianovy komise pro restrukturuaci sociálních věd. Na 13. světovém sociologickém kongresu byl zvolen předsedou Mezinárodní sociologické asociace a tuto funkci vykonával v letech 1994–1998. V současné době působí jako emeritní profesor Yale University. Wallerstein působil také na mnoha místech v zahraničí, například jako ředitel École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži. Od počátku 70. let se věnuje studiu vzniku a rozvoje kapitalistického světového systému. Výsledky své práce publikoval v třídílné monografii *The Modern World-System* (1974, 1980 a 1989) a *The Capitalist World-Economy* (1979). V posledních letech se stal jedním z teoretiků alterglobalizačního hnutí. Z tohoto období vyšly v češtině jeho knihy *Vzestup a pád americké moci, Utopistika a Evropský univerzalizmus*. Na svých internetových stránkách publikuje pravidelně komentáře k aktuálním politickým problémům.

Vznik světosystémového myšlení popisuje Wallerstein v jedné ze svých posledních prací (2004a). Podle jeho názoru je vznik teorie světového systému zcela v logice fungování světového systému samotného. To, jak se utvářely západní sociální vědy, je nesmírně ovlivněno strukturami kapitalistické světové ekonomiky. Je to především rozdělení sociálních věd v 19. století na vědy zabývající se jádrem světového systému (ekonomie, politologie, sociologie) a vědy zabývající se jeho periferií (antropologie, orientalistika). Když se po roce 1945 svět nacházel v turbulencích dekolonizace, Západ najednou zoufale potřeboval někoho, kdo by porozuměl problematice periferií. Dosud existující orientalistika byla v tomto procesu jen málo užitečná, neboť se jednalo o vědu spíše popisnou a blízkou literatuře či umění. Proto tu byla potřeba začít vzdělávat řadu západních politologů, sociologů, historiků a ekonomů v problematice třetího světa⁴. Podle Wallersteina není ani náhodou, že toto vzdělávání dospělo nejdále ve velmoci, která byla tehdy na vrcholu svého hegemonického cyklu – v USA. Poté Wallerstein poněkud až příliš deterministicky dochází k závěru, že teorie světového systému musela být objevena těmi, kteří v té době studovali výše uvedené disciplíny ve výše uvedené zemi. Wallerstein byl samozřejmě jedním z nich (Wallerstein 2004a: 9–10).

4 Naopak na Západ se v té době upřela pozornost antropologů, aby začali studovat zdejší realitu metodami vytvořenými ve třetím světě (Wallerstein, 2004a: 11).

Jenže tyto dvě podmínky by samy o sobě pro vznik teorie světového systému nestačily. Důležitá byla také existence tradice myšlení, na niž bylo možné navázat. Hlavním paradigmatem sociálních věd ve zmíněných historických a geografických podmínkách byly v padesátých letech „teorie rozvoje či modernizace“, tedy představy, že jestli se třetí svět vydá stejnou cestou jako svět první, snad jen zbavenou hrůz první poloviny 20. století, čeká ho v brzké době podobný dynamický vývoj, jaký zažil Západ v 19. století, a výsledkem bude z geografického hlediska v zásadě rovnostářský svět. Asi nejznámějším manifestem teorií modernizace se stala práce W. W. Rostowa *Stages of Economic Growth. A non-communist Manifesto* (1960). Jako protiklad k tomuto přístupu se v téže době vytváří teorie závislosti⁵ vinící ze zaostalosti třetího světa právě západní civilizaci. Hlavní představitel této teorie, brazilský ekonom Raúl Prebisch (1901–1986), zavedl koncem čtyřicátých let v komisi OSN pro Latinskou Ameriku koncept periferie a jádra, který později využil Wallerstein.

Podle teorie závislosti se bohaté země (jádro) neustále obohacují na úkor chudých zemí (periferií). Zatímco Marx zdůrazňuje ve své teorii kapitalismu vykořisťování jedné třídy jinou, teorie závislosti zdůrazňuje vykořisťování jednoho regionu jiným. Podle ní zabraňuje rozvoji chudých zemí závislost na technologiích a kapitálu vyspělých zemí. Mezinárodní obchod je nastaven tak, že chudé země jsou nuceny prodávat své zboží (především suroviny) pod cenou. Podle Prebische je náklad na zpracování suroviny ve zboží v bohaté zemi vždy vyšší než cena suroviny, kterou dostane chudá země zaplacenou. Proto je nemožné, aby si chudá země nakoupila od bohatých zemí dostatek potřebného zboží za peníze získané z vývozu surovin (Ferraro 1996). Aktivita cizího kapitálu na periferii mají za následek, že většina bohatství zde vytvořeného tak jako tak odputuje do bohatých zemí.

Na závislosti neprofitují jen rozvinuté země, ale také domácí elity zaostalých zemí. Obvykle byly vychovány v rozvinutých zemích, sdílejí s jejich obyvateli kulturu i hodnoty. Většina bohatství z nerovného obchodu zůstává v jejich kapsách a zaručuje jim životní úroveň vyšší, než má většina obyvatel rozvinutých zemí.

Pokud udělají chudé země to co Západ, tj. zavedou parlamentní demokracii a volný trh, brzy dosáhnou i jeho životní úrovně. Podle teorií závislosti nejsou rozvinutost a zaostalost pouze různá stadia vývoje, ale jsou spojenými nádobami. Západní svět je rozvinutý především proto, že je třetí svět

⁵ Přestože bývá teorie závislosti považována za levicovou, nechýbí jí ani silný osten proti dogmaticky pojímanému marxizmu s jeho za sebou nutně následujícími společenskoekonomickými formacemi, ne nepodobnými Rostowovým stadiím růstu.

zaostalý. Kvůli tomu je mobilita zemí v rámci kapitalistické ekonomiky téměř nemožná. Na rozdíl od teorií modernizace jsou teorie závislosti skeptické k procesu dekolonizace. Podle teorií modernizace představuje zisk nezávislosti první krok na cestě dohnání Západu, podle teorií závislosti formální nezávislost nic nezmění, neboť pokračuje závislost neformální – ekonomická.⁶ Existence formální nezávislosti je navíc škodlivá v tom, že zastírá skutečnost vykořisťování.

Asi největší obliby dosáhla teorie závislosti v Latinské Americe, která byla tradičně závislá na Spojených státech a netýkal se jí optimismus spojený s vlnou dekolonizace v Africe či Asii. Vedle zmíněného Raoula Prebische patřili k jejím představitelům i sociolog Fernando Cardoso (*1931), který se později stal prezidentem Brazílie, ekonom Paul Baran (1910–1964) nebo ekonom a sociolog Andre Gunder Frank (1929–2005), který se stal i jedním ze zakladatelů světosystémového myšlení. Od počátku šedesátých let ale rychlý rozvoj některých zemí východní Asie a Latinské Ameriky zpochybnil neměnnost postavení chudých zemí a teorie závislosti buď začala vycházet z módy, nebo se vyskytly pokusy ji zmírnit a přeformulovat.

Globální myšlení se začalo prosazovat v padesátých letech i mezi západními marxistickými autory, kteří debatovali o asijském produkčním způsobu.⁷ Tato debata má i svou velmi zajímavou obdobu v Sovětském svazu a Československu počátku 60. let.⁸

Právě marxismus a jeho pojetí sociální změny byly další klíčovou inspirací. V této době probíhaly diskuse mezi západoevropskými marxistickými historiky o příčinách vzniku kapitalismu. Velkou popularitu získala kniha Maurice Dobb *Studies in the Development of Capitalism* (1946). Zájem vzbudila diskuse o příčinách krize feudalismu mezi Mauricem Dobbem a Paulem Sweezyem z počátku 50. let na stránkách časopisu *Science and Society*. Podle Sweezyho, vycházejícího z myšlenek historika Henri Pirenna, to byl dálkový obchod (tedy vnější příčiny), který podpořil nutnost posílení produkce zboží, což rozleptávalo feudální systém zaměřený na produkci potravin a předmětů konzumovaných přímo v místě vzniku. Naproti tomu byl pro Dobb nejdůležitější nárůst vykořisťování poddaných (vnitřní příčiny). Podle něj vedl k rozpadu feudalismu také ekonomický rozvoj a nárůst celkové společenské

⁶ Teorie modernizace se nicméně během doby svého evropsky sebestředného přístupu částečně zbavily a stávají se otevřenější ke specifickým jiných kulturních oblastí. Jan Keller hovoří o dvou vlnách teorií modernizace. Autoři druhé vlny zjišťují od šedesátých let, že existuje více cest modernizace a že modernizace není bezrozporná a musí neustále kriticky zkoumat sebe samu (Keller, 2007: 18–58).

⁷ Byl to Stalin, kdo prosadil mechanickou variantu střídání společenskoekonomických formací, zatímco Marx hovořil o tzv. asijském výrobním způsobu pro země typu Číny a Indie (Wallerstein, 2004a: 13).

⁸ Debata probíhala v letech 1963–1966 na stránkách *Československého časopisu historického, Nového orientu, Dějin a současnosti* a dokonce *Literárních novin*. Blíže viz Pečírka, Pešek, 1967: 35, 210–214.

produkce nad míru potřebnou k udržení lokální feudální ekonomiky. Tyto diskuse především otevřely otázku, zda je nejlepší jednotkou analýzy národní stát (jak tvrdili tradiční marxisté), anebo zda je třeba obrátit pozornost k větším či naopak menším jednotkám.

Sweezyho názoru se dostalo podpory z dalšího zdroje. Tím byla francouzská historická škola *Annales* založená počátkem 20. století Lucienem Febvrem a Markem Blochem. Tato škola požadovala odklon od tzv. dějin událostí, tedy politických dějin, a naopak zaměřovala svou pozornost na tzv. totální dějiny, tedy především sociální a ekonomické. Zatímco tradiční historiografie psala dějiny vládnoucích vrstev, prosazoval přístup školy *Annales* dějiny všech lidí. Zatímco tradiční historiografie psala dějiny národního státu (navíc dost často dějiny jeho současného teritoria), škola *Annales* usilovala o větší jednotky analýzy. Příkladem tohoto přístupu je práce vůdčího představitele školy Fernanda Braudela (1902–1985) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* (1949). Braudel patřil ke druhé, poválečné generaci školy *Annales* a pod jeho vedením se její metody staly po roce 1945 dominantním přístupem ve francouzské historiografii.

Co bylo pro Wallersteina na Braudelově přístupu nejdůležitější, byl jím vytvořený termín *économie-monde* (*world-economy*), kterým označoval hospodářsky propojené Středomoří v 16. století. Druhý významný přínos představovala Braudelova teze o kapitalismu jako „antitržním systému.“ Raný kapitalismus byl podle jeho názoru založen především na monopolech a k volnějšímu trhu dospěl až později. Tento názor vyvracel automaticky předpokládanou spojitost mezi kapitalizmem a volným trhem. Třetí inspirací byla Braudelova teze o *longue durée*, což je čas nehybného trvání struktur, které představují základní neměnné faktory ovlivňující dlouhodobě procesy odehrávající se v určité oblasti. Takovým faktorem může být například geografický a klimatický charakter Středomoří. Tento rozměr se stal centrálním pro analýzu světového systému. Čtvrtým přínosem byla Braudelova teze o cyklickém průběhu dílčích sociálních trendů v protikladu k *longue durée*. Zde je vidět inspirace pro Wallersteinovo pojetí boje o hegemonii, případně o změnu postavení v jednotlivých zónách světového systému. Braudel byl dokonce prvním čtenářem Wallersteinova díla a doplnil jej mnoha poznámkami⁹.

Braudelovu pojetí dlouhého trvání se podobala koncepce Nikolaje Dimitrijeviče Kondratěva (1892–1938)¹⁰, v níž našel Wallerstein také svou inspira-

⁹ Druhým čtenářem byl sociolog a historik Charles Tilly.

¹⁰ Kondratěv byl náměstkem ministra v Kerenského vládě v roce 1917, poté založil v roce 1920 Institut výzkumu světové konjunktury, který byl první svého druhu na světě. Ve dvacátých letech podporoval Novou ekonomickou politiku. V roce 1928 byl zbaven vedení institutu, v roce 1930 odsouzen na 8 let a v roce 1938 popraven.

ci. Tento ruský ekonom rozpracoval teorii hospodářských cyklů, podle které probíhá vývoj kapitalistických ekonomik v tzv. dlouhých vlnách trvajících čtyřicet až šedesát let. Každá z těchto vln má svou fázi A a B. Ve fázi A dochází v rozvinutých zemích k růstu výroby, k inovacím, ale také roste nebezpečí válek, vzniku diktatur a revolucí, ve fázi B naopak klesá tempo růstu, vzrůstá sociální nerovnost, ale také klesá počet sociálních konfliktů a aktivita širokých vrstev. Diktatury se prosazují spíše v chudších zemích (Prorok 1999: 120–132).

Jak Wallerstein uvádí v úvodu k prvnímu dílu *Moderního světového systému*, druhý autor, který měl vedle Braudela pro jeho práci zásadní význam, byl Marian Malowist (1909–1988). Tento dnes již pozapomenutý polský historik působil na Varšavské univerzitě a zabýval se evropským středověkem a raným novověkem. Za svého života napsal řadu knih věnovaných například portugalské koloniální expanzi, mongolskému dobývání Evropy, baltickému obchodu nebo dějinám nevolnictví. Jeho nejvýznamnějším dílem se stala práce *Východ a západ Evropy v 16.–19. století* (1973). Podle Malowista je možné interpretovat vývoj východoevropského hospodářství ve středověku jako vývoj kolonie západní Evropy. Stoupající závislost východní Evropy na Západu přičítá rozvoji obchodu s obilím. Podle Malowista je tak možné již od 14. století pozorovat zesílenou polarizaci mezi západní a východní Evropou.

Dalším autorem, kterého uvádí Wallerstein v roce 2004 jako inspiraci pro své dílo, je Karl Polanyi (1886–1964). Tento maďarsko-americký ekonom a historik rozlišoval tři formy ekonomické organizace – reciproční, redistributivní a tržní. Tomu odpovídají tři typy historických systémů: minisystémy, později nahrazené světovými impérii, které později nahradil světový systém (Wallerstein 2004a: 17). Za jednoho ze svých inspirátorů Wallerstein označil v témže roce i Frantze Fanona (1925–1961), z Karibiku pocházejícího francouzsko-alžírského psychiatra černé pleti, jehož spisy *Černá kůže, bílé masky* a *Bídící světa* se staly základními texty národně osvobozeneckého hnutí (2004b: 85). Fannonovy práce upozornily Wallersteina na rozsah koloniálního útlaku a přivedly jej k přesvědčení, že označení násilných akcí těchto hnutí za iracionální se takto může jevit jen ze západního úhlu pohledu nechápajícího skutečnou situaci koloniálních národů.